

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان :
Mehr Signs in Persian rugs Moifs
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

نشانه‌های مهر در نقوش قالی ایران

نازیلا دریائی*

پژوهشگر بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران، تهران.

تاریخ دریافت : ۹۶/۱۲/۱۸ تاریخ اصلاح : ۹۶/۱۲/۲۳ تاریخ پذیرش : ۹۷/۰۱/۱۸ تاریخ انتشار : ۹۷/۰۳/۳۱

چکیده

امروزه محققین علاقمندی، نشانه‌ها و ردپاهایی از کیش مهر را با گذشت چند هزاره از آن در میان بازمانده‌هایی از دنباله فرهنگ و تمدن ایرانی جستجو می‌کنند. علاوه بر اسناد مکتوب و تاریخ‌دار که به یقین دلالتی بس متقن بر استنباطها و نتیجه‌گیری‌هاست، عناصر و بقایایی به صورت غیر مستقیم نشانه‌ای از ماندگاری مهر باقی‌گذارده‌اند. نقش زبان خاموشی که می‌توانسته مهر را بر پیشانی تاریخ ایران حک کرده باشد؛ زبان الگویی پیدا و نهانی است که در حوزه‌های متفاوت علم برای رمزگشایی آن، بازخوردهای متفاوتی وجود دارد.

در این مجال سعی بر آن است تا رد آیین مهر و عناصر وابسته به آن را در ایران از طریق نقش در فرش دنبال کنیم. بدیهی است که برای بررسی مطلبی بدین پایه شگفت و قدیمی توجیحات محکمی نیاز است. ایران با گستردگی و تنوع فراوان قومی، باورها، رسوم و آیین‌های گوناگونی را در خود جای داده است. پس مورد احترام قرار داشتن مهر نزد قومیت‌های مختلف در زمان‌های قدیم، اهمیت مهرورزی در نقاط مختلف ایران را نشان می‌دهد. با اینکه آیین مهر در ایران فراگیر شده لیکن رد آن در گذرگاه خطه شمال غرب به جنوب غرب ایران بارزتر است. در عین حال نقوش فرش این رگه را در حوزه شمال شرق تا جنوب شرقی ایران نیز به تصویر کشیدند. اسناد تاریخی بازمانده از قدمت زمانی مهر در هزاره دوم پیش از میلاد می‌گویند. بیشترین دوام این آیین تا پایان دوران امپراطوری‌های ایران باستان با اوج در اولین سلسله بوده هرچند مظاهر آن تا به امروز حتی در بی‌خبری از ریشه‌ها نزد عوام بر جای مانده است. یک راه پیداکردن ریشه‌های تصویری مهر در قالی ایرانی، پیداکردن تبار قومیت‌هاست که به شناخت باورهای آنان می‌انجامد. چون نقش می‌تواند باورها را در خود جمع آورد. باید در نظر داشت که نقش به آسانی قابلیت جابجایی و انتقال دارد. مطالعات کتابخانه‌ای و تجارب میدانی برای توصیف این ارتباط به کار گرفته شدند تا نقوش مرتبط شناخته و معرفی شوند.

واژگان کلیدی : مهر در نقش قالی، زبان الگویی، قومیت‌های ایرانی، باورها.

مقدمه

انسان‌ها در هر زمان و در هر مکانی به آیین‌ها، باورها، بنیان‌های معنوی و روحی وابستگی داشته‌اند. چرا که از اولین زمان‌ها و اوان شکل‌گیری جمعیت‌های انسانی، به شناخت خویش و آگاهی بر محدودیت‌های انسانی هرچند نسبی واقف شده بودند. چنین تفکری به توسل به نیروهای برتر می‌انجامید. ذهن و فکر حصار و مرز نداشت لذا بر آنچه محدودیت‌زا بود، تدبیری می‌اندیشیدند. باورها مراتب ترقی خود را مرتبه به مرتبه پیمودند تا کیش و آیین در گستره‌ای خاص به نام دین جمع آمد. هر جامعه‌ای عادات اخلاقی، رفتاری، فرهنگی و باورهای مخصوص به خود داشت. گرد آمدن جماعات ناهمسان در زندگی همسان، مشترکات باورها

انسان‌ها در هر زمان و در هر مکانی به آیین‌ها، باورها، بنیان‌های معنوی و روحی وابستگی داشته‌اند. چرا که از اولین زمان‌ها و اوان شکل‌گیری جمعیت‌های انسانی، به شناخت خویش و آگاهی بر محدودیت‌های انسانی هرچند نسبی واقف شده بودند. چنین تفکری به توسل به نیروهای برتر می‌انجامید. ذهن و فکر حصار و مرز نداشت لذا بر آنچه محدودیت‌زا بود، تدبیری می‌اندیشیدند. باورها مراتب ترقی خود را مرتبه به مرتبه پیمودند تا کیش و آیین در گستره‌ای خاص به نام دین جمع آمد. هر جامعه‌ای عادات اخلاقی، رفتاری، فرهنگی و باورهای مخصوص به خود داشت. گرد آمدن جماعات ناهمسان در زندگی همسان، مشترکات باورها

ترکیب قومی ایران از هزاره سه قبل از میلاد تا اوایل میلادی
اقوام ایرانی از گذشته دور در مناطق متفاوتی در مجاورت یا جدا از هم، حکومت‌های محلی کوچک یا متوسطی را شکل داده‌اند. لذا فرهنگ و تمدن آنها نیز در کنار همدیگر شکل گرفته و از هم تأثیر و تأثر می‌پذیرد. بر همین اساس است که مستقل پنداشتن هر یک از آنان از حیث شاخص‌های تمدن و فرهنگ، برداشت درستی نیست (ورجانوند، ۱۳۷۸: ۲۴).

از هزاره سه قبل از میلاد با اقوامی همچون دراویدیان، براهویی‌ها، کوشان‌ها و سغدی‌ها روبرو می‌شویم. همچنین می‌توان از ایلامی‌ها در حوزه جنوب و جنوب غرب ایران یاد کرد. ترکیب قومی این سکنه تقریباً تا هزاره اول قبل از میلاد بدون تغییر باقی می‌ماند (بهزادی، ۱۳۸۲: ۳۱). با مهاجرت آریایی‌ها در هزاره دوم قبل از میلاد، اقوامی که ممکن بود ریشه‌هایی آریایی داشته باشند همچون لولوبی‌ها، کاسی‌ها، کاسپی‌ها و گوتی‌ها در قسمت‌های مختلف ایران ساکن می‌شوند. آریایی‌ها با پنج شعبه در دو کیش منشعب شدند یکی هندویی و دیگری پارسی. ایندرا خدای طوفان، وارونا خدای گنبد آسمان از خدایان هندوها هستند (ناس، ۱۳۵۴: ۹۱). گوتی‌ها در مناطق آذربایجان و کردستان امروزی سکنی داشتند و نقش برجسته هورین شیخان مشابه آنوبانی‌نی بالای رود دپاله از آنها به دست آمده، مردم ماننا در اطراف دریاچه اورمیه، ماد را گوتی می‌نامیدند. گوتی‌ها با لولوبی‌ها متحد بودند. لولوبی‌های ساکن در اطراف دریاچه اورمیه، نقش آنوبانی‌نی در سر پل ذهاب از هزاره سوم ق.م را از خود به یادگار گذاشتند. کاسی‌ها مردمانی در نواحی دریاچه خزر و زاگرس بودند، مردم ناحیه لرستان بازماندگان کاسی‌ها بوده و آنها را از تبار آریایی می‌دانند (ورجانوند، ۱۳۷۸: ۲۴). میتانی‌ها قومی آریایی در هزاره دو قبل از میلاد از آذربایجان تا زاگرس پراکنده بود و بعدها با هوریان متحد شدند. «میتانی‌ها یا قبایل آریایی ساکن در کوهستان‌های شمال عراق میترا را می‌پرستیده‌اند» (ناس، ۱۳۸۲: ۳۰۱). هوریان برخاسته از کوهستان‌های ارمنستان در هزاره دو ق.م. بودند که در نواحی شمال دجله و زاگرس سکونت داشتند. هوریانی‌ها هند و اروپایی نبودند ولی توسط آنها رهبری می‌شدند و برای آب و هوا خدایانی خاص قایل بودند (بهزادی، ۱۳۸۲: ۳۴). چنین گفتند که نام دولت هوری در میان‌رودان هزاره دوم پیش از میلاد میتانی بوده است. میتانیان- هوریان در سواحل غربی و شمالی دریاچه اورمیه ساکن بوده‌اند (دیاکونف، ۱۳۷۱: ۴۷۸). کاسپی‌ها در اطراف دریاچه کاسپین یا خزر و استان گرگان امروزی سکنی داشتند. نام کاسپین برای دریای خزر را از این قوم گرفتند (رضی، ۱۳۸۲: ۱۰۶). هیتی‌ها همان قومی هستند که در کتیبه‌های به دست آمده از آنها در ۱۳۰۰ تا ۱۴۰۰ قبل از میلاد نام میترا ذکر شده است (ناس، ۱۳۸۲: ۳۰۱). از هزاره اول قبل از میلاد به بعد می‌توان از اقوام اورارتویی و کیمری نام برد. اورارتوییان از حدود ۹۰۰ ق.م. تا سه سده، دولتی مطرح بودند و از زمان ساسانیان اسناد بسیاری به زبان‌های ارمنی و سریانی گواهی می‌دهد که ایرانیان به نام ایزد مهر سوگند رسمی، ادا می‌کردند (فرای، ۱۳۸۵: ۲۵۰). کیمری‌ها

را در هم جمع آورد تا استمداد به نیروهای نهانی و بزرگ‌تر قوی‌تر شده و به اجابت‌ها نزدیک‌تر آید. پس با این همه تفرق اجتماعات و گستردگی اقوام در مرزهای قدیمی ایران، آن باوری قدرت بیشتری گرفت که از همه قدرتمندتر بود. باور، ردایی شد بر تن جماعت تا خلعت اجابت بر تمسک حاجات انسانی پوشیده شود. بنابراین برای جستجوی نشانه‌های مهری از طریق نقش در موقعیت‌های مکانی مختلف، دستیابی به باورها اهمیت دارد. آنچه باور شود، در قالب نوعی سنت، ریشه‌های خود را حفظ می‌کند. قالی ایرانی نیز ذیل هنرهای سنتی ایران قرار می‌گیرد و طبق تعریف، این هنرها علاوه بر شکل می‌توانند واجد معنا و محتوا باشند و به همین منظور از رمزپردازی و نمادگرایی در آنها می‌توان استفاده کرد. در اصل تنها راه انتقال اندیشه و بیان، الفبایی نیست بلکه نقش در قالب شکل یکی از زبان‌های گویای روایت و رمزگشایی تاریخ است. جغرافیای بافت قالی در ایران متفاوت و گسترده است. در این مقاله سعی شده تا به نسبت ارتباط نقش در فرش مناطق مختلف با افسانه‌ی مهر، ریشه‌های قومیتی مردم محل بافت و به تبع آن باورهای معنوی و دینی مرتبط با مهر در این جوامع مشخص شود. هر چند باید اذعان داشت که یافتن این رابطه، پیش کشیدن فرضیات احتمالی از دید مؤلف در این خصوص است که همچنان جای بررسی دارد. با توجه به بی‌اطلاعی بافندگان از ریشه نقش یا تفسیر آن در بیشتر مواقع، رجوع کلی به منابع نسبتاً زیاد بررسی‌های میتراپی اولین اقدام مؤثر برای نیل به نتیجه است. باید توجه داشت که در ایران و کشورهای شرقی خدایان کمتر صورت انسانی داشتند و تلخیص، هندسی‌سازی و استفاده از نماد و نشانه، شقی از مهم‌ترین خصوصیات آثار هنری ایران از قدیم تا به امروز است.

پیشینه پژوهش

درباره مهرشناسی از گذشته‌هایی بسیار دور کتب و مقالات متعددی تألیف و کنفرانس‌ها و انجمن‌های مختلفی در سراسر دنیا تشکیل شده است. هرچند دسترسی به منابع خارجی در ایران ساده نیست ولی بر روان استاد «مرتضی ثاقب‌فر» درود که با ترجمه کتاب مقالات کنگره پژوهش‌های میتراپی در دو سال ۱۳۵۴ و ۱۳۵۷، میراث ارزنده‌ای به یادگار گذاشتند. این دو کتاب در مقاله فوق مورد استفاده قرار گرفتند. همچنین حدود پنجاه مقاله فارسی از دهه ۱۳۳۰ خورشیدی تا به امروز برای این مقاله استخراج و مطالعه شد. رابطه برخی عناصر و داستان‌های مهری با نقش در فرش ایرانی نیز توسط محققینی نظیر آقای دکتر علی حسوری (طرح ماهی) و آقای دکتر سیروس پرهام (طرح محرابی، دوسکومی) در کنفرانس‌های فرش ایران به صورت سخنرانی و مقالات چاپ شده قبلاً مطرح شده‌اند. برای تألیف این مقاله مطالعات کتابخانه‌ای و اینترنتی به شیوه توصیفی همراه با پژوهش‌های میدانی و مشق نظری مؤلف در خصوص قالی‌های ایرانی مورد استفاده قرار گرفتند.

۱۳۳). برخی آثار هنری زیویه و نقوش تزئینی آنها نشان‌دهنده باورهای این مردم با اساطیر زرتشتی است. در عین حال بررسی نقوش موجود بر آثار هنری مانایی و لری، ارتباط با دین زرتشتی را از احتمال به دور می‌برد. احترام به برخی حیوانات یا گیاهان هم می‌تواند کلیدی برای دستیابی به باورهای مردم قدیم به شمار آید. به طور مثال سگ، از حیوانات میترایی به موجب وندیداد در اوستا، در میان کاسپین‌ها و آلبانیایی‌ها مورد احترام بوده. چنین روایتی نیز هست که زرتشت خود از قومی بوده است که مهر را باور داشتند. پاره‌ای از امور زرتشتیان از مذهب مهر گرفته شده است. در واقع آیین زرتشت میترا، آناهیتا و دیگر خدایان را در هم آمیخت و دینی ترکیبی را بنیاد نهاد. دین در زمان هخامنشی آمیزه‌ای از میترا، ناهید و اهورا مزداپرستی و خدای سوم بزرگترین بود. در برخی منابع به پرستش این سه کمابیش تا عهد اشکانی اشاره رفته است (جوادی، ۱۳۹۳: ۳۴). اسناد مربوط به مذهب ایرانیان در هنگام ظهور زرتشت فقط از منابع زرتشتی استخراج می‌شود. زرتشت در ۱۰۰۰ قبل از میلاد در شرق یا غرب ایران به دنیا آمد. قسمت عمده کتاب او، اوستا از بین رفته و تنها بخش‌هایی مشتمل بر یسنا و گاتاها که سروده‌های خاص زرتشت باقیمانده است (ناس، ۱۳۸۲: ۲۹۹-۳۰۲).

ایلامی‌ها که بیشتر ساکن جنوب غرب ایران بودند، چهار خدای برتر را باور داشتند. علاوه بر آن در تاریخ آمده که اعتقاد ایلامی‌ها به سحر و جادو، عنصر زن و نیروهای جهان زیرین خاصه مار، بسیار قدرتمند بوده است (مجیدزاده، ۱۳۷۰: ۵۲). ایلامی‌ها مراسمی به نام آیین تطهیر داشتند که می‌تواند متأثر از نیایش آ، خدای آب‌ها و حکمت سومری باشد. وجود این آیین با کشف تعدادی حوضچه و ظروف از شوش تأیید می‌شود. دست‌کم یکی از این ظروف با نقش طناب بافته، نماد جریان آب و نقش بز- ماهی تزئین شده است (همان: ۶۱). از طرف دیگر در مقایسه با نمادهای مهری، ایلامی‌ها از آیین قربانی استفاده می‌کردند که در دو گاه انجام می‌شده است. یکی از آنها به نام جشنواره کدبانوی ارگ، در آغاز ماه نو پاییز یعنی مهر انجام می‌شد و در آن گوسفند قربانی می‌کردند (همان: ۵۵). باید در بررسی باورهای کهن در ایران همواره مدنظر داشت که بسیاری از این آیین‌ها در بطن قوانین خود، پیروانشان را به متابعت از سزی ماندن و شناسایی نشدن مناسک، ملزم می‌کردند. چنین رویکردی باعث شده تا اطلاعات برجای مانده دچار نواقص و قلت منابع باشند.

میترا و نمادهای نقش‌پذیر آن

قدمت تاریخی مهر را در ایران بنا به اسناد باقیمانده در هزاره دوم و به صورت شفاهی مربوط به هزاره شش قبل از میلاد می‌دانند. جماعات پراکنده مختلفی از ماد، پارس و پارت و دیگران در مرزهای ایران سکونت داشتند. در عین حال پرستش میترا در دنیای غرب خاصه یونان و روم که با ایرانیان دشمن بودند، دستخوش برداشت‌های مغرضانه و یک سویه‌ای شده است. به صورتی که در منابع معتبر توجه به ایزد ایرانی را تا ابتدای قرن دوم میلادی

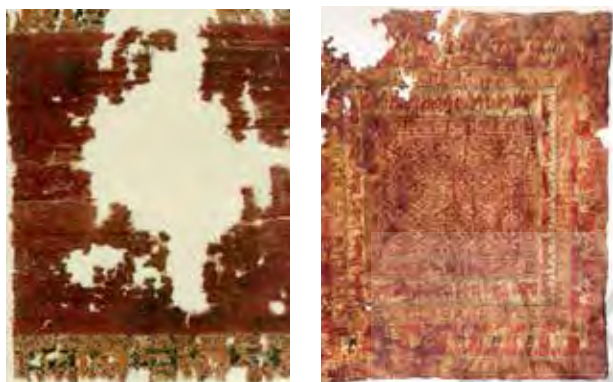
قومی هستند که به احتمال در اواسط هزاره اول قبل از میلاد ساکن غرب قفقاز بوده‌اند (دیاکونوف، ۱۳۷۱: ۲۱۷). سکاها یا اسکیتین‌ها در هزاره اول قبل از میلاد اسب‌سواران ماهری بودند و روی اسب زندگی می‌کردند. یعنی خانواده خود را همراه با ارابه به اسب می‌بستند و حمل می‌کردند. وقتی بزرگی از آنها فوت می‌شد وی را با جوان‌ترین زن و اسب‌هایش به خاک می‌سپردند. کم‌کم به جای اسب لگام اسب را دفن می‌کردند. «جمعیتی از سکاها در سیستان امروزی مستقر شدند و دولت سکستان را بوجود آوردند» (اسماعیل‌پور، ۱۳۷۷: ۷۹). همان‌گونه که ذکر شد فارغ از اسامی باقیمانده ساکن در جغرافیای ایران، که اسناد کمی در خصوص باورهای دینی آنان موجود است، اسامی کلی‌تری نیز در برخی نقاط، گروه‌هایی از جمعیت‌های ساکن را ذیل نامی واحد می‌نشانند. از آن قبیل است ماد در هزاره اول قبل از میلاد و ایلام (از هزاره سوم قبل از میلاد). مادها، ایرانیان آریایی که در هزاره اول قبل از میلاد در نواحی «کردستان، همدان، آذربایجان و ری» (فرهود، ۱۳۹۲: ۲۴۰) امروزی ساکن شدند، چتر واحد برخی جماعات متفرق ساکن در نواحی فوق شدند (بیرشک، ۱۳۸۰: ۵۲).

آیین‌ها در ایران باستان

برای شناخت باورهای دینی قبایل ایران در زمان باستان دو منبع موجود است. یکی متون و دیگری مواد. منابع متنی خود بر دو قسمت‌اند. منابع خارجی که اغلب تاریخ‌نامه‌ها و سفرنامه‌های غربیان را شامل می‌شود که خالی از نقص نیستند و منابع بومی و اصلی که حاوی اسناد، نوشته‌های دینی و منابع دیگر می‌شوند، (Britannica, 1993: 123/24) نقوش، اسامی، زبان، شیوه تدفین، اشیاء مقدس و شیوه معماری مردم نیز از جمله مواد در دسترس هستند. آریایی‌های باستان مثل آریایی‌های هند قوای طبیعت نظیر آب، خاک، آتش، باد و انجم را پرستش می‌کردند. زیر آسمان و در محراب‌ها با حضور موبدان یا پیشوایان دینی مراسم خود را به جا آورده، قربانی می‌کردند و هوم یا سوما می‌نوشیدند. آنها برای آتش در کوه و معبد قربانگاه ساختند. لذا آیین‌های هند و ایرانی، آیین مزدایی، معتقدات دینی ماد و پارس پیش از ظهور زرتشت در ایران اهمیت داشت (ناس، ۱۳۸۲: ۲۳۰). در برخی منابع نیز قید شده که نیاکان هند و ایرانی پیش از جدایی از هم میترا را پرستش می‌کردند (کومن، ۱۳۸۳: ۲۳).

اقوام ماد غرب ایران با بزرگ‌ترین قلمرو در آذربایجان به خدایان مختلفی اعتقاد داشتند. تاریخ دینی مادها در دوران پیش از قرن هفت میلادی کمتر و بعد از آن بیشتر نفوذ و اشاعه دین زرتشت را دربر می‌گیرد. مغان قبیله‌ای متشکل از شش قبیله مادی، شاه‌کاهنی موروثی داشتند. در برخی منابع گفتند که آنها هم زرتشتی بودند و در عین حال در منابع دیگر گفته شده که مخالف زرتشت بودند. انجام تشریفات دینی و روشن نگه داشتن آتش جزء وظایف آنها در دوران هخامنشی بود. آیین مغان متفاوت از آیین پارس‌هاست. مغ در عبری و عربی مجوس نام گرفت (همان:

است. طرح کلی فرش تکرار خشت‌هایی است که عناصر چهارگانه پیدایش و بقای حیات را به صورت نمادین نشان می‌دهند. خشت نمادی از تمامیت و کمال تعالی انسانی و نماد زادن و مردن اوست. گل هشت پری داخل خشت‌ها نشانده شده که نمادی از خورشید است. در همین قالی و در فرش‌پاره ساسانی شیرهایی همسان در فواصل مساوی در طرح تکرار می‌شوند سنتی برآمده از سلسله هخامنشی و مدرکی دلیل بر ادامه یافتن محترم شمردن نماد خورشید (پرهام، ۱۳۹۰، سی و یک/ ۱۵)، (تصاویر ۱ و ۲).

تصویر ۲۰۱. از راست: قالی پازیریک و فرش‌پاره ساسانی با صف شیران. مأخذ: پوپ، ج. ۱۵: ۲۶۸

گردونه مهر

گردنه مهر نشانی جهانی و با تفسیری کمابیش مشابه در نقاط مختلف جهان است و با نام سواستیکا، بیشتر شناخته می‌شود. مهر گردونه‌ای با اسبان بالدار دارد و بر گردونه‌اش سوار می‌شود. خورشیدنشان پای شیر از گنجینه زیویه و نقش خورشیدسان پشت شیران مفرغی غار کلماکره از هزاره اول قبل از میلاد، یادآور گردونه مهری است که قرین تشابهی با سواستیکای فراگیر و چند هزار ساله دارد. تصویر این نقش را در قالی لری با نقش شیر و بر قالی کاشان با نام طرح چرخ و فلکی می‌بینیم. ممکن است چرخ و فلک کنایه از چرخ گردون و یا استعاره‌ای برای تقدیر و سرنوشت باشد (بویل، ۱۳۸۵: ۹۸) ضمن آنکه می‌تواند ارتباطی با صور فلکی در منطقه البروج داشته باشد (همان: ۱۰۳). گردونه مهری در عین حال یکی از بارزترین نمادهای سیاره زمین است که گرد خورشید می‌چرخد و با چرخش آن روز و شب پدید می‌آید. از دیگر تفاسیر مربوط به این نماد آن است که نشانه‌ای است از اتحاد و اتفاق مردم چهار سوی جهان (یکتایی، ۱۳۴۹: ۹۶)، (تصاویر ۳ و ۴ و ۵).

دوسکومی

یکی از نقوش شناخته شده در فرش ایرانی که در قالی‌های بلوچ استان خراسان، بلوچ سیستان و بلوچستان و قالی‌های آذربایجان استفاده بیشتری به ویژه در حاشیه این فرش‌ها دارد، نقش دوسکومی است که از آن به جام شرابی اشاره می‌شود که مهرورز بعد از گذشتن از طبقات هفت‌گانه مناسک مهری از آن می‌نوشد. در آیین میتراپی این کار به نام «باده‌نوشی و آیین هئومه» (رضی،

حایز اهمیت ندانسته‌اند و به ذکر اسناد بسیار و مکتوب میترا از سال ۱۳۶ میلادی به بعد اشاره کرده‌اند. میترای یونانی با نبوغ مذهبی سال ۱۰۰ میلادی و تاثیرگرفتن از تفاسیر نو افلاطونی (Britannica, 1993: 197) برای دنیای روم قابل قبول می‌شود و فاداری نسبت به مهر رومی نظیر ایران برای آنان که مهر را b31 باور داشتند، اهمیت داشت. لذا وقتی آیینی تا این اندازه در دنیای خارج از ایران، مورد قبول قرار می‌گیرد و بر دین مسیحیت تاثیر می‌گذارد، بایستی در داخل مرزهای ایران عمومیت بیشتری یافته و فراگیر شده باشد. هرچند مدارک مکتوبی در دست نیست تا نشان دهد مهر در آن زمان نه از طرف همه بلکه اکثر این اقوام مورد احترام بوده است. به طور مثال در هزاره اول قبل از میلاد، در زمان هخامنشیان در ایران بالغ بر چهل قوم سکنی داشتند ولی در منابع مختلف تنها از پرستش ایزدان مهر، اورمزد و ناهید به صورت کلی در بین مردم در این زمان صحبت شده است. در متون متفاوت برای میترا سه صفت ایزد پیمان، ایزد دوست و ایزد خورشید را قائل شدند (اسماعیل پور، ۱۳۷۷: ۱۲۸). میترا گاهی یکی از آنها و گاهی هر سه صفت را با هم دارد. زوج میتره و رونه است و آن دو جوان هستند و چشمانشان خورشید است. منزلگاه آنان در آسمانی است که هزار ستون و هزاران در دارد (همان: ۸۰). لفظ میترا در اوستایی و سانسکریت و در فارسی میانه و دری به مهر خوانده می‌شود. در یسنا آمده که میترا هزار گوش، ده هزار چشم دارد (پوردوود، ۱۳۸۰: ۱۳۳). به نسبت تعاریف و تفاسیر مربوط به ایزد مهر، نمادهای متفاوت حیوانی، نباتی و جمادی نیز برای وی تعریف شده است. از بین نمادهای حیوانی میترا اسب، ماهی، دلفین، گاو، گراز، عقرب، شیر، مار، سگ، اژدها، خروس، طاووس، کلاغ و حیوانات افسانه‌ای و چند قسمتی نظیر گریفن و اسفینکس در ارتباط با نماد مهر هستند. انواع گل نیلوفر و لوتوس، برگ نخلی و نخل، درخت سرو، انار، رزت، انگور از جمله نمادهای گیاهی میترا هستند. نقوش مرتبط با عناصر اربعه نیز هریک به شکلی با باور میترا همبستگی دارند. نماد از طریق نقش تصویر می‌شود تا حامل بار معنایی بوده و به زبانی ماندگار در تاریخ تبدیل شود. نقش قابلیت القاء مفاهیم بوسیله شکل را دارد و شکل نیز قابلیت انتقال تجربیات، دانش و زندگی مردم از نسلی به نسل دیگر را فراهم می‌آورد. هدف از مطالب ارائه‌شده در اینجا رسیدن به نشانه‌های باور میترا از طریق نقش در قالی ایرانی است. گاه باور اقوام در نقش مشاهده می‌شود و گاه از طریق نقش می‌توان به این باور رسید.

نمادهای جمادی

قالی پازیریک از حدود نیمه هزاره اول قبل از میلاد، دوران هخامنشی در مرزهای روسیه بدست آمده که گره‌دار، پرزدار و خواب‌دار است. اکثر شرق‌شناسان مهد این قالی را ایران، حوزه فارس می‌دانند. شاید تا به حال برای طرح و نقوش این قالی مطالب بسیاری نوشته شده باشد اما با این دید که کدام نقش در این فرش به احتمال می‌تواند متأثر از مهر باشد کمتر سخن رفته

تصاویر ۶ و ۷. قالی بلوچ خراسان با نقش دوسکومی در متن و حاشیه. مأخذ:

Boucher, 1996, 35

جام دوسکومی، بازار تجریش تهران. عکس: نازیلا دریائی.

تصاویر ۳، ۴، ۵. آب‌افشان نقره‌ای، سده هفت قبل از میلاد، غار کلماکره. مأخذ: پوپ، ۲۰۱۱، ج ۱۵، افزوده ۱۸. قالی کاشان، معاصر، نقش چرخ و فلکی یا گردونه، حراجی شرکت سهامی فرش ایران. عکس: نازیلا دریائی، ۱۳۹۲. قالی لری با نقش گردونه بر پشت شیر، مأخذ: (Opie, ۱۹۹۸, ۳۷).

ماهی و گاهی به شکل مرغ برآمدن خود را از مهد مادر، گرداگرد گل شاه‌عباسی مرکزی نشان می‌دهد. این رایج‌ترین داستان مرتبط با مهر در نقش‌پردازی قالی ایران است که کمابیش نزد اذهان اکثر مردم زنده است. نقش ماهی، شاه‌عباسی و حتی نقش این گل در طرح افشان، در تولیدات قالیبافی ایران فراگیر است و با ویژگی‌ها، رنگ و اندازه‌های خاص خود در بیشتر مناطق بافته می‌شود. در ریشه‌شناسی مفهومی شاه‌عباسی با گیاه برسم یا هوم مقدس زرتشتی مواجه می‌شویم که از زمان هخامنشی به اشکال متفاوت بر آثار هنری تصویر شده است. برخی پرداخت و تحول چشمگیر نقش گل شاه‌عباسی را منوط به پیشرفت‌های ایران عصر صفوی به مدد هوشمندی‌های شاه‌عباس کبیر و ذوق هنری وی می‌دانند. که در این صورت نیز بر دوام رمزآمیز مظاهر میتراپی تا عصری که تشیع در ایران دین واحد و رسمی می‌شود تأکید شده است. در حال حاضر مشتقاتی از این نقش در قالی‌های ایرانی مورد استفاده قرار می‌گیرد که ریشه‌های مفهومی آنها با گل نیلوفر یکسان است. از آن دست است هاله شعله‌ور، نقش برگ نخلی و گل اناری که هر سه مفهوم عناصر نباتی نمادپردازی میترا را به ذهن متبادر

(۱۳۸۱: ۴/۲۴۰۲) با تشریفات خاصی انجام می‌شده. جام دوسکومی یا پیاء یونانی (دوشن‌گیمن، ۱۳۸۵: ۲۴۱) که نیای سنگابه‌های امروزی اماکن مقدس را از آنها می‌دانند، گاهی به عنوان آتشدان و جهت تهیه شیره گیاه هوم نیز مورد استفاده قرار می‌گرفته است (همان: ۴/۲۳۶۰). در محرم سال ۱۳۹۰ خورشیدی در مجموعه بازار تجریش، نمایشگاهی از ادوات و ابزار مربوط به مناسک دینی اسلامی به نمایش گذاشته شد که جام‌های دوسکومی منظور در تصویر در جهت تطهیر و وضوساختن مورد استفاده قرار می‌گرفته است. خلاصه‌ی هندسی شده‌ی همین نقش به صورت جامی در وسط که با دو نقش برگ مانند احاطه می‌شود در قالی بلوچ بافته شده است (تصاویر ۶ و ۷).

گل شاه‌عباسی و طرح ماهی

نقش گل شاه‌عباسی که ریشه‌های آن به لوتوس و نیلوفر آبی باز می‌گردد، به اسامی مختلف بومی و با اشکالی گوناگون که وجوه مشابهتی با هم دارند در قالی ایرانی تصویر می‌شود. قالی با نقش شاه‌عباسی یکی از سرگروه‌های تولیدات قالی ایران است. این گل در افسانه زایش آب‌زاد مهر (رضی، ۱۳۸۴: ۱۶۸) از دریاچه هامون به شکل مادر مهر ظاهر می‌شود و مهر در هیئت چهار یا دو برگ یا گاهی به شکل

نقش‌پردازی این نقش با گل زرین چینی وجود دارد نیز حایز اهمیت است. گلی که جاوید است و به یگانه واحد باز می‌گردد. نوری که همراه با زندگی به اصل نور باز می‌گردد (ریچارد، ۱۳۷۱: ۳۹). رد نشانه‌های مهری در ارتباط با این نقش به باورهای معنوی اقوام ترکمن در ادوار زمانی قدیم بازمی‌گردد. شمن‌باوری در بین این افراد رواج داشته است. موارد مشابه در شمنیزم و باور مهری را می‌توان در اهمیت روح و اسب (الیاده، ۱۳۹۲: ۲۹۱)، هفت مرحله‌ی ورود روح به قلمروهای زیرزمینی (همان: ۳۱۶) و مشابهت اساطیر

تصویر ۹. سالور گل، قالی ترکمن. مأخذ: Tsareva, 2016: 30.

نمادین شمن و مهر (همان: ۶۷۸) جستجو کرد (تصویر ۹).
نماد سرو

از اولین نشانه‌های اسلامی سرو، یکی از فراگیرترین نقوش مورد استفاده در قالی‌های مناطق مختلف ایران، در نمادگرایی محرم و به صورت نخل‌های محرم است (شعاع، ۱۳۹۳: ۲۹۴). سرو نمادی مهری و یادآور آیین سیاوشان، قالی‌های مزار شاه‌عباس دوم را نیز مزین می‌کند تا مبین مفهوم ماندگاری و ابدیت زایش باشد. در بلوچستان نخل به راستی درخت زندگی است. چون غذای اصلی مردم این منطقه خرماسست و معیشت مردم به این درخت گره خورده است (جانب‌اللهی، ۱۳۷۲: ۷۰).

مار

در افسانه مهر، عقرب و مار از حیواناتی هستند که خود را به گاو می‌رسانند تا خون او را بکنند موجوداتی اهریمنی محسوب می‌شوند. گاهی نیز آنها را علامت زمین و تولید نسل از عناصر نیک می‌دانند (شاه‌حسینی، ۱۳۴۸: ۲۲)، هرچند برخی عقیده دارند نگاه‌داشتن پوست یا دندان مار چشم بد را دور می‌کند (Donaldson 2015: 170). بر قالی‌های ترکمن خاصه قفقاز، نقش مار بزرگ گاهی متن و حاشیه یا هر دو را می‌پوشاند. بر این پاره‌قالی قدیمی نیز نقشی از مار دور درخت حیات تصویر شده است.

نگاره کله مرغی

در قالی‌های سیستان و بلوچستان نقشی به نام کله‌مرغی وجود دارد که به صورتی ساده و تجریدی اجرا می‌شود. در سیستان این

می‌کنند. نقشی که در طول تاریخ سرشار از تحول خود با ریشه مفهومی یکسان و تصاویر متنوع تاریخ سرزمین را پاس می‌دارد. از مهرابه‌های مهری با تصویرپردازی طرح محرابی در قالی‌های ایران نیز به عنوان نمادهای مهری صحبت به عمل می‌آید. محراب محل عبادت مسلمان در جهت قبله و در دین اسلام است و در عین حال با محل به جای آوردن مراسم مهرباوران در مهرابه‌ها هماهنگی دارد (تصویر ۸).

تصویر ۸. اورنگ (نقشه فرش) با طرح ماهی، افشار شمال غرب. عکس: حسین قربانی.

سالور گل

قالی‌های ترکمنی بیشتر با دو گل بزرگ و کوچک مکرر در متن قابل تشخیص هستند. نوعی از این گل‌ها برای دیوارآویزهای بزرگ و تزیین شتر مراسم ازدواج استفاده می‌شود. در یکی از طرح‌های قالی ترکمن با نقش گل بزرگ، طرحی با تصویری هستی‌شناسانه وجود دارد که مشتمل است بر دو یا گاهی سه رزت دالبری شکل بزرگ که داخل هر گل گرد یا رزت، یک ستاره هشت پر سلجوقی با لبه‌های قطع شده، وجود دارد. این ستاره سلجوقی تشکیل شده از مربعی به عنوان نماد زمین و یک لوزی به عنوان نماد هستی که چهار قوس در اطراف آن قرار گرفته‌اند. مثل قالی‌های دیگری که در مرکز، گل‌های گرد بزرگ دارند، این طرح هم تفسیری از پردیس دارد. قوس‌ها نماد چهار دروازه‌ی جهانند با محافظانی که هر یک در یک طاقی جای گرفتند. با اینکه چهار محافظ به خوبی از این دروازه محافظت می‌کنند ولی دروازه به سوی ابدیت جهان در گذشته، حال و آینده باز است. ایده‌ای برای قانونی کامل که نشان‌دهنده فرهنگ ملت ترکمن و نمادین ساختن هویت و سیمای این مردم از طریق نقش است. مفهوم دروازه در نمادپردازی نقش، گذر از عوالم خاکی و آسمانی است و گذر نفس انسان از ماده به معنا. گاهی از چهار نگهبان دروازه علاوه بر مددگرسانی به انسان به عنوان راه‌های ارتقاء وی تعبیر می‌شود. از دروازه به مثابه‌ی آمیزش جسم و روح نیز تعبیر می‌شود. مراد از آن قلب هستی و قلب باطنی است (Tsareva, 2016: 30). تشابهی که از حیث مفهوم و

تصویر ۱۲. قالی کرمان، داستان مهر، شانزدهمین نمایشگاه فرش تهران. عکس: نازیلا دریائی.

مرغ است (رضی، ۱۳۸۴: ۲۳۸).

نتیجه گیری

زمان، زمان عرصه مشارکت در فعالیت‌های جمعی برای انجام کار تحقیقاتی است. هنر مثل شاهراهی وابسته به علوم دیگر است تا تاریخ آن شناخته شود و تاریخ را باید از سرآغاز مورد بررسی قرار داد که دورماندن از منشأ تاریخی باعث گم‌شدن هویت ملت و از بین رفتن تدریجی فرهنگ خواهد شد. مهر شخصیتی ایرانی که بعدها با شمش خدای خورشید، اتیس خدای گیاهی و مردوخ خدای بزرگ بابلی هم‌آورد شد، در ایران به درون تمام طبقات اجتماع راه یافت و مورد قبول قرار گرفت.

نقش، زبان هنری و تزئینی مکتوبی است که الفبای نوشته ندارد. به همین دلیل نقش‌خوانی امری زمان‌بر، پرهزینه اما پرفایده است. بنابر آنچه گذشت با توجه به پیشینه اقوام ایرانی و باورهای معنوی آنان، استفاده از طرح ماهی به خصوص در حوزه شمال غرب ایران، با باورهای مهری مردمان نواحی اطراف دریاچه اورمیه همخوانی دارد. استفاده از نقوشی مثل نگاره کله‌مرغی البته از دیدی دیگر، به ویژه در قالی‌های شرق ایران و بلوچ، که از طرفی می‌تواند زادگاه زرتشت محسوب شود و پاره‌ای از تعالیم وی بر مبنای آیین مهر بود، ادعای دیگری منوط به وجود باورهای مهری در

نماد برکت‌خواهی، مبین طلب آب و باران است که به شکل سر پرنده‌ای ظاهر می‌شود و گاهی شاخ، گاهی چشم و گاهی هر دو را دارد. از آنجا که میترا را به خدایی یاد کردند که دارای گوش‌ها و چشم‌های بسیاری است، این همانندی مفهومی را با شکل یکی می‌کنیم تا باور میترا را در قالی سیستان و بلوچستان که به عنوان یکی از زادگاه‌های زرتشت به شمار می‌آید، به صورت نقش تصویر کنیم.

پاسداری از درخت حیات

نگهبانی از درخت حیات، در دامنه نقش‌پردازی‌های هنری در جهان پرآوازه است. از درخت حیات به عنوان مظهر هستی و گیتی و وجود انسانی تعبیر می‌شود که دوام آن احتیاج به نگهبانی دارد. مراقبت از آن گاهی با نمادهای انسانی، گاهی حیوانی و گاهی گیاهی تصویر می‌شود. اسب از جمله حیواناتی که نمادی از مهر محسوب می‌شود و نقل شده که در مراسم مربوط به آیین مهرگان، احتمال قربانی شدن آن برای مهر وجود داشته (دوشن‌گیمن، ۱۳۸۵: ۲۴۰) در برخی نقوش تصویر شده بر قالی ایرانی به تعبیری در دوسوی نمادی که شاید مظهری مهری نیز باشد، از این نماد محافظت می‌کند. اسب سپید را نمادی از تیشتر یا باران نیز دانسته‌اند که در ایران بعد از ساسانی، روحی تشبیه شده به

تصویر ۱۰. پاره قالی از مجموعه طاهر صباحی، عکس: صباحی، ۱۳۹۵.

تصویر ۱۱. میترا هزار چشم ... نمکدان لری مأخذ: Opie, 1992, 41.

بین این مردمان است یا به همان میزان، گزیده‌ای از نقوش دیگر که در متن با توجه به محدودیت واژگان به آنها اشاره رفته است. شاید باور سختی باشد که فکر کنیم عناصر مهری چگونه بر بافتی از الیاف نشانی از خود بر جای گذارده‌اند لیکن اقوال خاصه سال دیدگان، روایت‌های نقلی بازمانده، مطالعات محققین و شواهد تصویری نقش، حضور تاریخی میترا را در شقوق متفاوت زایش، مناسک عبادی، نمادهای ابزاری معنی‌رسان مهر و دیگر جنبه‌ها بر پهنه‌ای از فرش ایرانی افشاء می‌کنند.

فهرست منابع

- اسماعیل پور، ابوالقاسم. (۱۳۷۷). *اسطوره بیان نمادین*. تهران: سرو.
- الیاده، میرچا. (۱۳۹۲). *شمنیسم*. ترجمه: مهاجری، محمد کاظم. قم: ادیان.
- بهزادی، رقیه. (۱۳۸۲). *قوم‌های کهن در قفقاز ماورای قفقاز بین‌النهرین*. تهران: نی.
- بویل، جان اندرو. (۱۳۸۵). *صخره زانغ، یک غار مهری در فولکلور ارمنی*. دین مهر در جهان باستان. ترجمه: ثاقب‌فر، مرتضی. تهران: توس.
- بیرشک، احمد. (۱۳۸۰). *گاه‌شماری ایرانی*. تهران: بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران.
- پرهام، سیروس. (۱۳۹۰). *سیری در هنر ایران*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- یورداوود، ابراهیم. (۱۳۸۰). *یسنه*. تهران: اساطیر.
- ثاقب‌فر، مرتضی. (۵۸۳۱). *دین مهر در جهان باستان*. مجموعه گزارش‌های دومین کنگره مهرشناسی. تهران: توس.
- جوادی، شهره. (۱۳۹۳). *تداوم نشانه‌ها و بقایای معماری مهری قفقاز در کلیساهای ارمنستان و گرجستان*. *باغ نظر*، ۱۱ (۳۱): ۳۳-۴۴.
- دوشن‌گیمن، مارسل. (۱۳۸۵). *تندیسک مهر سوار بر اسب*. دین مهر در جهان باستان. ترجمه: ثاقب‌فر، مرتضی. تهران: توس.
- دیاکونف، ایگور میخائیلوویچ. (۱۳۷۱). *تاریخ ماد*. کریم کشاورز.

- تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- رضی، هاشم. (۱۳۸۱). *دانشنامه ایران باستان*. تهران: سخن.
 - رضی، هاشم. (۱۳۸۴). *آیین مغان*. تهران: گلرنگ یکتا.
 - ریچارد، ویلهلم. (۱۳۷۱). *راز گل زرین، عقاید چینیان در باب زندگی*. ترجمه: فرامرزی، پروین. مشهد: آستان قدس رضوی.
 - شاه‌حسینی، ناصرالدین. (۱۳۴۸). *دین مهری*. تهران: دهخدا.
 - شعاع، اصغر و آنی‌زاده، علی. (۱۳۹۳). *محرم و صفر در فرهنگ مردم ایران*. تهران: مرکز تحقیقات صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران.
 - صباحی، طاهر. (۱۳۹۵). *قالی ایران*. تهران: خانه فرهنگ و هنر گویا.
 - فرهود، داریوش. (۱۳۹۲). *ایران فرهنگی*. تهران: صبا.
 - کومن، فرانسیس. (۱۳۷۹). *آیین پر رمز و راز میتراپی*. رضی، هاشم. تهران: بهجت.
 - مجیدزاده، یوسف. (۱۳۷۰). *تاریخ و تمدن ایلام*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
 - مقدم، محمد. (۱۳۸۸). *جستاری درباره ناهید و مهر*. تهران: هیرمند.
 - ناس، جان. (۱۳۵۴). *تاریخ جامع ادیان*. ترجمه: حکمت، علی‌اصغر. تهران و فرانکلین: پیروز.
 - ورجاوند، پرویز. (۱۳۷۸). *تاریخ ماد*. *اطلس تاریخ ایران*. مدد، محمد. تهران: سازمان نقشه‌برداری ایران.
 - یکتایی، مجید. (۱۳۴۹). *میترائیسم و سوشیانیسم مهر*. بررسی‌های تاریخی، (۳۰): ۱۲۶-۸۹.
 - Boucher, J. W. (1996). *Baluchi woven treasures*. London: Laurence King Publishing.
 - Donaldson, B. A. (1938). *The wild Rue of Persia Magic Myth and Folklore in Iran*. 2015. London & New York: I.B.TAURIS.
 - Opie, J. (1992). *Tribal Rugs*. London: Laurence King Publishing.
 - The Encyclopedia Britannica. (1993). The University of Chicago. USA.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author (s), with publication rights granted to the journal of art & civilization of the orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

دریایی، نازیلا. (۱۳۹۷). نشانه‌های مهر در نقوش قالی ایران. *مجله هنر و تمدن شرق*، ۱۹(۶): ۲۹-۲۲

DOI: 10.22034/JACO.2018.63586

URL: http://www.jaco-sj.com/article_63585.html

